

Horváth István

A romániai magyarok kétnyelvűsége: nyelvismeret, nyelvhasználat, nyelvi dominancia. Regionális összehasonlító elemzések

A tanulmány a romániai magyarok nyelvi helyzetének, az erre a közösségre jelentős mértékben jellemző kétnyelvűségnek, egy 2004 őszén végzett, a romániai magyar népességet érintő kutatás adataira alapozó elemzése. A tanulmány jelenséget három fő dimenzió mentén írja le: (1) a román-magyar kétnyelvűség tipológiája (2) kódválasztási jellemzők, a két nyelv használatának a sajátosságai (3) a román másodnyelv használatára vonatkozó normatív környezet reprezentációi. Egyfajta összegzés-ként, összehasonlítva az erdélyi alrégiók népességnek a kódhasználati jellemzőit, a tanulmány a dominanciaváltás mértékének a becslésére vállalkozik. Szerző e-mail címe: ihorvath66@yahoo.com.

A romániai magyar kétnyelvűség-kutatásban sokáig a nyelvészeti megközelítés dominált, vagyis a román másodnyelvűség mindenekelőtt olyan nyelvi helyzetként jelent meg, ami az erdélyi magyar nyelvi változat sajátosságainak és változásainak a magyarázatában és értelmezésében játszik szerepet.¹ Hozzávetőleg az utóbbi évtized során felpörögött (az erdélyi magyarság körében végzett empirikus) szociológiai kutatásokban is, mindenekelőtt az identitáskutatásokban és a kisebbségsszociológiai elemzésekben egyre gyakrabban jelent meg a nyelvhasználat, a kétnyelvűség valamilyen szintű/mértékű elemzése. Kiemelendő: ezekben a tanulmányokban az elemzés tárgya nem a kétnyelvűség (annak mértéke, sajátos – szociolingvisztikai – szempontokból értelmezett működése), ugyanis a kutatók többnyire más jelenségek elemzését célozták meg, és csak ezek viszonylatában jelent meg a bilingvizmus mint magyarázó változó vagy elemzési dimenzió.

A többségi társadalomba történő betagozódás módozatait (az asszimiláció-integráció kérdéskörét) elemző kutatások értelemszerűen kiemelt figyelemben részesítik a nyelvhasználati vonásokat. Egyes kutatók a különböző nyelvválasztási helyzeteket (ezen belül is kiemelten az iskolait) az asszimiláció egyik indikátoraként értelmezik (Sorbán–Dobos 1997, Sorbán 2000). Mások a többségi nyelv ismeretének mértékét a romániai magyarok román társadalomba való integrációjának egyfajta mutatójaként kezelik (Csepeli–Székelyi–Örkény 1999, 2002).

Az identitáskutatásokban a nyelvismeret, nyelvhasználat, pontosabban az ezekhez kapcsolódó társadalmi jelentések rendszere kerül előtérbe. Olyan elemzésekről van szó, amelyek során azt vizsgálták, hogy az anyanyelvismeret és -használat, a csoporttagság más ismérveihez viszonyítva milyen rangú etnikai besorolási, azonosítási tényezőként jelenik meg (Culic 2001, Veres 2000).

1. Természetesen a kétnyelvűség leírásában, az Erdélyben belüli bilingvis kommunikációs helyzetek árnyalt megközelítésében jelentős mértékben a szociolingvisztika fogalomtárára és megközelítésmódjára is alapoztak – lásd például a *Kétnyelvűség* című folyóiratnak a romániai magyar nyelvi helyzet elemzésére koncentráló cikkeit (1995, 2) vagy Péntek (2001).

A jelen írás tárgya a romániai magyarok nyelvi helyzetének, az erre a közösségre jelentős mértékben jellemző kétnyelvűségnek empirikusan megalapozott leírása², amely a jelenséget három dimenzió mentén elemzi: (1) nyelvismeret, (2) kódhasználat és (3) a kétnyelvűség normatív környezete.

A FELDOLGOZOTT ADATOK FORRÁSÁRÓL

Az adatfelvétel egy az erdélyi magyar népességre reprezentatív mintán lekérdezett, tematikailag átfogóbb, mindenekelett politikai közvélemény-kutatás jellegű felvétel keretén belül történt.³ A kutatást az Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja (CCRIT) szervezte, az adatfelvétel 2004. szeptember 18–28. között zajlott.⁴

A mintavétel kiindulópontjával a 16 erdélyi megye 1992-es és 2002-es népszámlálási adatai szolgáltak. Rétegzett mintavételi eljárással dolgoztunk, a kutatás szempontjából meghatározónak tartott jellemzők alapján csoportosuló rétegeket különítettük el,⁵ és az egyes rétegek arányosságát figyelembe véve, véletlenszerűen választottuk ki a településeket, illetve a településen belül (lépéses módszerrel) az alanyokat. A kérdőívet 73 erdélyi településen összesen 1215 magát magyar nemzetiségűnek valló személytől kérdeztük le. A nemzetiségi klasszifikáció teljes mértékben az alanyok önbesorolásán alapul, ezt semmilyen formában nem ellenőriztük.⁶ A minta reprezentativitásának valószínűsége 95%, a maximális hibalehetőség +/-3 százalékos.

A matematikailag kiszámítható reprezentativitáson túl fontos megjegyezni egy (nem kizárólag ennél a kutatásnál azonosítható) szisztematikus hibaforrást, ami feltehetőleg kihatott a végeredményre: a minta valamivel „magyarabbra” sikeredett, mint általában az erdélyi társadalom, ugyanis a szórványban nagyobb valószínűséggel kerültek be az etnikailag könnyen beazonosítható magyarok, mind azok, akik nem kötődnek a magyar intézményekhez, hálózatokhoz (Csata–Kiss 2003:23).

Ennek a problémának mindenekelett általános jellegű módszertani vonzatai vannak: a ritka populációkon (kis gyakorisággal előforduló jellemzővel rendelkező népeiségeken) belüli minta-

2. Természetesen az írás nem minden előzményt nélküli. Egyrészt nyelvészek, szórványkutatók fogalmaztak meg általában a romániai magyarság, illetve sajátos alcsoportjainak a nyelvi helyzetére vonatkozó becslés jellegű állításokat. Ezek empirikus alapját mindenekelett a kutatók kiterjedt szakmai tapasztalata esetleg esettanulmányok képezték. Másrészt, a kétnyelvűségnek egy az erdélyi magyar népességre reprezentatív mintán felvett adatainak a feldolgozását lásd Horváth (2000, 2003).

3. A tanulmány megírását mindenekelett az Etnikumközi viszonyok Kutatóközpontjával (CCRIT) való szoros együttműködés tette lehetővé, amely által lehetőségem nyílt egy, az intézet által végzett kutatásba belefoglalni az itt feldolgozásra kerülő kérdéscsomagot. A továbbiakban – anélkül, hogy ezt feltüntetnénk – a bemutatott adatok forrása ez a kutatás, amennyiben a táblázatban vagy a grafikonban feltüntetett adatok forrása eltérő, azt jelezzük.

4. Ugyanakkor a kutatás folytatása során a Sapientia Alapítvány Kutatási Programok Intézete, a Határon Túli Magyar Ösztöndíj Tanács és az Erdélyi Magyar Ösztöndíj Tanács által meghirdetett kutatási támogatásokból is részesültem, amelyekért ezúttal is köszönetet mondok.

5. A helységek osztályozása minél homogénebb klaszterek szerkesztésével, a csoportközi távolságok növelésével, valamint a standard eltérések csökkentésével történt. A klaszterezés alapját a népszámlálási adatok képezték. A következő változókon belüli arányokat vettük figyelembe: (1) etno-demográfiai eloszlás (a magyarok aránya a településen belül), (2) a helység közigazgatási státusa és (3) a magyarság régiók szerinti eloszlása.

6. A kérdezőbiztosok kötelezően és kizárólag csak a magukat magyarnak vallók személyekkel töltötték ki a kérdőívet, még abban az esetben is, ha az alany neve romános hangzású volt és/vagy törve (esetleg egyáltalán nem) beszélt a magyar nyelvet.

vétel sajátos eljárásokat és technikákat igényel (vesd össze Kalton–Anderson 1986). Ám tekintettel arra, hogy a mintánk az erdélyi magyar népeiségre volt reprezentatív (amelynek jelentős része nem tekinthető a szó statisztikai értelmében vett ritkán előforduló népeiségnek), módszertanilag nem volt lehetséges a tömbmagyarságra és külön szórványra alkalmazott külön mintavételi eljárásokkal dolgozni. Pontosan ennek tudható be, hogy a szórványban kisebb valószínűséggel kerültek be a mintánkba olyanok, akik vegyes házasságban élnek vagy nem beszélnek jól magyarul, és sokkal inkább azok, akik inkább kötődnek a magyar kulturális intézményi szférához (egyház, helyi művelődési vagy politikai élet). Márpedig egy ilyen torzítás sajátos módon hat ki az olyan jelenségek mérésére, mint a kétnyelvűség vagy a bilingvis kódhasználat, hisz pontosan olyan kategóriák lesznek alulreprezentáltak, amelyekről joggal feltételezhető, hogy kódhasználati jellegzetességeikben eltérnek az átlagostól.

Természetesen a probléma összetett, ám részben ellenőrizhető, korrigálható, például azáltal, hogy megvizsgáltuk, milyen mértékben kerültek be a mintánkba vegyes házasságban élők személyek. Az általunk megvizsgált népeiség esetében a családosoknak mindösszesen 8,2%-a, amíg a 2002-es népszámlálási adatok szerint, a házassági kapcsolatban élő magyarok 13,58%-a élt vegyes házasságban (INS 2005). Ebből kiindulva az ennek a sajátos hibaforrásnak betudható torzítást súlyozással korrigáltuk (legalábbis részben).

NYELVISMERET, KÓDHASZNÁLAT ÉS A KÉTNyelvűség NORMATÍV KÖRNYEZETE

Attól függően, hogy az ismeret, használat vagy a kódhasználat, kódválasztás kapcsán kialakuló normák, esetleg az egyéni tudás vagy a közösségi működés szempontjából nézzük, a kétnyelvűség empirikus leírása több szempontból megközelítendő feladat.⁷

A kétnyelvűség mindenekelőtt egyéni nyelvismeret kérdése, hisz valaki akkor tekinthető bilingvisnek, ha két egymástól eltérő nyelvi kódot ismer. Bonyolultabb kérdés, mit jelent ismerni egy adott nyelvet, és még bonyolultabb, ki tekinthető kétnyelvűnek? A minimalista megközelítés szerint a másodnyelvi receptív készségek megléte (az egyén, habár nem beszél, ért egy nyelven, olyan mértékben, hogy egy nyelvi üzenet jelentéstartalmait kibontsa, és viselkedését az üzenet tartalmának megfelelően módosítsa) esetében kétnyelvűségről vagy legalábbis annak egy kezdetleges változatáról beszélhetünk (Diebold 1964, Hockett 1958). Más megközelítés szerint kétnyelvű az, aki olyan alapvető másodnyelvi készségekkel rendelkezik, amelyre alapozva teljes és értelmes mondatokat tud megfogalmazni (Haugen 1953). Jelen megközelítésben – mivel nem az alanyok nyelvismertének (lexikális és nyelvtani szabályok) valamely egyértelműen behatárolható mércén történő kiértékelése, hanem az alanyok kommunikatív teljesítményének a minősítése kerül előtérbe (vesd össze Horváth 2003) – implicit módon a minimalista álláspontot karoltuk fel. Vagyis kétnyelvű egyénnek tekintjük azt, aki ért egy másodnyelven, vagyis egy verbális interakció során (még akkor is, ha az nagyon jól behatárolható helyzetekben és/vagy személyekkel történik) képes a kommunikált jelentéstartalmak megértésére.

Mindemellett annak is tudatában kell lennünk, hogy a kétnyelvűség nem (legalábbis nem minden esetben) egyszerűen az első nyelv ismeretéhez hozzáadódó készség, hanem bizonyos mértékben azzal jár, hogy az egyének kommunikációs repertoárja átrendeződik, tehát a másod-

7. A kétnyelvűség meghatározásait, tipológiáit és leírását illetően lásd Wald 1974, Edwards 1994, Bartha 1999, Navracsics 2000, Li 2000, Mackey 2000.

nyelv elsajátítása az első-/anyanyelv ismeretének a rovására is történhet (esetleg a teljes nyelvváltásig elmenően).⁸ Tehát a kétnyelvűség szerveződhet egyfajta párhuzamos nyelvismeretként (az egyén képes mindkét nyelven elmondani ugyanazokat a jelentéstartalmakat), de szerveződhet aszimmetrikusan is, úgy, hogy adott jelentéstartalmak kommunikálása során az egyik vagy a másik nyelv domináns szerephez jut. Ez azt jelenti, hogy az egyén az egyik nyelven jóval több kommunikációs szituációban képes érvényesülni, elfogadható szinten teljesíteni, mint a másikon. Ezt figyelembe véve alakítottuk ki az alábbi (1.) táblázatban bemutatott kétnyelvűség-tipológiát.

Magyar nyelvi dominancia	Magyar egynyelvűség	
	Receptív, passzív román másodnyelvűség	
	Produktív bilingvizmus, román másodnyelvi készségek ¹	
Megközelítőleg azonos román magyar nyelvi készségek	Ambilingvizmus ³	Fluens bilingvizmus ²
Román nyelvi dominancia	Produktív bilingvizmus, magyar másodnyelvi készségek	
	Receptív, passzív magyar másodnyelvűség	
	Román egynyelvűség	
Egyik nyelv sem domináns	Interlingvizmus vagy szemilingvizmus ⁴	

1. táblázat. *A kétnyelvűség tipológiája a két nyelv kommunikációs repertoárjainak egymáshoz viszonyított elrendeződésének a függvényében.*

1. *Passzív vagy receptív kompetencia – ért, de nem beszél. Aktív vagy produktív kompetencia – értelmes jelentéstartalmakat tud kommunikálni az illető nyelven (Hockett 1958).*

2. *Értelmes – habár nyelvtanilag nem feltétlenül helyes – jelentéstartalmú szövegek megfogalmazása másodnyelven (vesd össze Haugen 1953).*

3. *Kiegyensúlyozott kétnyelvűség (vesd össze Bloomfield 1933, Edwards 1994:57).*

4. *Nem teljes (többnyire még a fiatalkorban megtört nyelvi fejlődésnek betudható) anyanyelvi készség, amelyet egy ugyancsak korlátozott másodnyelvi készség dupláz (Skutnabb–Kangas 1984, Johnson 1991)*

A nyelvismeret, habár alapvető, a kétnyelvűség leírásának, a kétnyelvűségi helyzetek értelmezésének messzemenően nem elégséges mozzanata, kikerülhetetlen a másodnyelv használata esetén a társadalmi beágyazódottság (mértékének és formáinak) elemzése. Csak egy példával érzékeltetendő: egy nemrég nyilvánosságra hozott felmérés szerint a romániai fiatalok több mint háromnegyede anyanyelvén kívül (legalább alapszinten) legalább még egy idegen nyelvet ismer (Gallup 2004), tehát kétnyelvű. A romániai nyelvi viszonyokat és kommunikációs gyakorlatokat tapasztalatból ismerőnek nem kell különösebb érvelés arra vonatkozóan, hogy a romániai fiatalok kétnyelvűsége (még akkor is, ha ez zömében ugyanazon két nyelv, a román és az angol, párosítását jelenti) messzemenően más társadalmi funkciók mentén értelmezhető jelenség, mint a romániai magyar népességre jellemző kétnyelvű kommunikációs gyakorlatok. Bővebben ki-

8. A hozzáadó és a felcserélő másodnyelvűségről lásd Lambert 1975

fejtve, az eltérő funkciók legalább három vonzatban egyértelműen megnyilvánulnak: (1) azok a kommunikációs színterek (domének), szituációk, amelyekre a másodnyelvhasználat jellemző, jelentősen különböznek;⁹ (2) a két helyzetben a másodnyelv elsajátítására és adott helyzetekben történő használatára irányuló társadalmi nyomás jellegében és megnyilvánulási formáiban jelentősen különbözik; (3) ebből következően az elsajátítás motivációi és a használat kapcsán felmerülő normák szintjén is jelentős eltérés feltételezhető.

Egyértelmű, hogy a nyelvhasználat társadalmi beágyazódottságát illetően jelentős az eltérés a román fiatalok angol, illetve az erdélyi magyarok román másodnyelvűsége között. Az előbbi, függetlenül attól, hogy a népesség jelentős részére jellemző, sokkal inkább közelít ahhoz, amit a szakirodalom egyéni kétnyelvűségnek nevez, a román másodnyelvűség meg egyértelműen az egyirányú társadalmi kétnyelvűség egyik esete. Az egyéni kétnyelvűség esetében a másodnyelv kommunikációs funkciói néhány jól behatárolható helyzetre korlátozódnak, a másodnyelvnek való kitettség (azok a kommunikációs helyzetek, amelyekben a másodnyelv használatos) nehézségek nélkül elkerülhető, ¹⁰ illetve a nyelv elsajátítása nem valami közvetlenül tapasztalható nyomásnak köszönhető, hanem sokkal inkább egyéni vállalkásként értelmezhető – instrumentális (státusaspírációk megvalósítása, adott kommunikációs csatornákra való rákapcsolódás, stb.), esetleg teljesen hobby jellegű motivációknak tudható be (Rahman 2001).

A társadalmi kétnyelvűség esetében a másodnyelvű kódhasználatnak jelentős szerepe van az egyén általánosabb társadalmi betagozásában (hozzákapcsol az adminisztráció intézményeihez, egy adott politikai nyilvánossághoz, egy informális hálózathoz, esetleg egy szakmai- vagy más jellegű érdekcsoporthoz), de a mindennapi problémák megoldása kapcsán felmerülő „triviálisabb” kommunikációs helyzetekben (bevásárlás, a szomszédokkal felmerülő problémák megbeszélése, közérdekű információkhoz való hozzáférés, stb.) is. A társadalmi kétnyelvűség esetében a másodnyelv elsajátítására és használatára irányuló társadalmi nyomás is számos esetben közvetlenül, tapasztalati tények szintjén érzékelhető. Alaphelyzetben pusztán demográfiai tényként: a másodnyelv a (mennyiségi értelemben vett) többség nyelve, tehát nagyobb annak a valószínűsége, hogy adott probléma megoldása kapcsán kialakuló kommunikáció során olyan személyre találunk, aki ezt a nyelvet beszéli. Ám a másodnyelv elsajátítására irányuló nyomás, elvárás a demográfiai arányokon túl (nem kevés helyzetben akár azokra rácsapó) összetettebb gazdasági, közigazgatási, politikai vagy erkölcsi mezben nyilvánul meg (Mackey 2000:34–36).

Hangsúlyozandó, hogy nem közvetlenül gyakorolt többségi kényszerről, hanem egy olyan, a kisebbségi kétnyelvűek által is valamelyes mértékben elfogadott és érvényesített, normatív környezetről van szó, amelyet leginkább a szimbolikus dominancia (Bourdieu 1994) vagy a nyelvi hegemonia fogalmaival írhatunk le. A hegemonia az uralom olyan jellegű megszervezésére utal,

9. A domén fogalma háromdimenziós. Például a családi színtér egyszerre jelöl intézményesített szerepviszonyokat (pl. férj), társadalmilag meghatározott tereket (pl. háztartás) és beszédtemákat (pl. gyermeknevelés), amelyek tipikus összefüggésekben fordulnak elő (Breitbrode 1983).

10. Ha valaki Romániában nem akar, az nem kényszerül rá megtanulni angolul. Az egyetlen színtér, amelyben a tanulásra valamilyen közvetlen nyomás kényszerít, az iskola, ám kevésbé valószínű az az eset, hogy valaki az angol nyelv sekélyes ismerete miatt nem fejezte volna be tanulmányait. Ugyanakkor, ha valaki nem tud angolul, nem lép be vagy nem időz angol nyelvű honlapokon, nem angol nyelvű szórólapokból vagy az angolul beszélő szomszédaitól tudja meg, hogy végkiállítás van a helybéli nagyáruházban. Az teljesen más helyzet, hogy nem pályázhat meg egy állást, amelyhez az angol nyelv ismerete szükséges, de az is tény, hogy ilyen feltétel a meghirdetett összes állás töredéke esetében fordul elő.

amelyben a társadalom önértelmezéseinek elmélet- és fogalomrendszerébe bele van kódolva a fennálló rend alternatíva nélkülüként való elgondolása (Eriksen 1992, Salamini 1981). Tehát a domináltak legitimiként fogadják el, mi több, bizonyos mértékig önmaguk is érvényesítik a dominanciát megtestesítő normákat.

A hegemonia egyik ilyen megnyilvánulási formája a többségi nyelvnek az integrált nyilvánosság médiumaként, a többség és kisebbség számára közös és egyetemes értékként történő meghatározása és ilyenként előtérbe helyezése (Skutnabb-Kangas 2000:59).¹¹ E logika szerint a nyilvánosság nyelvének kizárólag a román nyelv számít, ez az általános szabály számos explicit vagy implicit kódválasztási normában testesül meg, olyan normákban, amelyeket a magyar anyanyelvűek részben vagy egészben elfogadnak és érvényesítenek.

Míndezek jegyében a társadalmi kétnyelvűség leírása messze túlmutat a nyelvi készségek fel-tárásán és ki kell egészülnön a kommunikációs színtereken belüli kódválasztással, illetve azon normák vázolásával, amelyek a különböző szituációk vonatkozásában a kódválasztást szabá-lyozzák.

KÉTNYELVŰSÉG: A NYELVISMERET PERSPEKTÍVÁJÁBÓL

A fentebb vázolt tipológia felépítésében (lásd az 1. táblázatot) a magyar, illetve a román nyel-ven megvalósított általános kommunikatív teljesítmény saját (az alanyok általi) értékeléséből indultunk ki. Minden személy saját maga minősítette a román, illetve magyar nyelvismerete szintjét és ennek függvényében került bele egyik vagy másik kétnyelvűségi típusba. Például az a személy, aki azt vallotta, hogy magyarul anyanyelvi szinten, románul pedig tökéletesen beszél, az ambilingvis kategóriába került, viszont az, aki magyarul anyanyelvi szinten vagy tökéletesen beszél, ám románul alkalmi kifejezési nehézségekről számolt be, az magyar alapnyelvű és fluens román másodnyelvű kategóriába soroltatott be.

Az adatok értelmezése kapcsán érdemes néhány, a kérdés tartalma és módja kapcsán fel-merülő, módszertani problémát tárgyalni. Egyrészt a nyelvi teljesítményre való holisztikus rá-kérdésnek lehet néhány problematikus vonzata, másrészt az a tény, hogy a nyelvi teljesítmény értékelésében az alanyok önbesorolására hagyatkoztunk, felvet néhány, a szociális kívánatos-ságra vonatkozó kérdést.

A holisztikus megközelítés a kérdésfeltevés általános jellegére vonatkozik, arra, hogy az ala-nyoktól általánosságban kérdeztük meg, hogy milyen szinten ismerik a román, illetve a magyar nyelvet, márpedig jogos kételyek merülhetnek fel az alanyok nyelvi tudatosságának a mértékét és formáit illetően. Kérdéses marad, hogy jellemző-e az alanyokra a nyelvi viselkedés tudatos-ságának olyan mértéke, amelyre alapozva képesek volnának a viszonylag eltérő helyzetekben és kommunikatív kontextusokban megnyilvánuló nyelvi teljesítményeiket összességükben egy-értelműen értékelni. Másképpen fogalmazva: a kérdésfeltevés annyira általános jellegű, hogy az alanyok válaszai nem tekinthetőek egyértelműnek (jelentős mértékben esetleges, hogy az alanyok éppen mire gondoltak a válaszadásakor), így – amennyiben hasonló populáción meg-

11. Jó példa ezen nyelvi ideológia romániai megfogalmazására a különböző, nyelvi vonatkozású törvénykezések megszövegezése, amely (legalábbis implicit módon) a román nyelvet alternatíva nélküli publikus nyelvként (a nyilvános és intézményes kommunikáció magától értetődő kódjaként), míg a kisebbségi anyanyelvűséget ettől a sza-bályszerűségtől eltérő, tolerált nyelvi megnyilvánulásként tételezi (Kontra–Szilágyi 2002).

ismételnék a felmérést – eltérő eredményeket kapnánk.¹² Fishman és Tery módszertani jellegű kutatásukban, ellenőrizték a nyelvismeretre vonatkozó általános jellegű kérdésfelvetések megbízhatóságát. Egy kontrollcsoport kommunikatív képességeit mind a holisztikus jellegű („milyen mértékben tud ön németül/angolul/stb.” típusú), mind az operacionálizált kérdések alapján becsülték.¹³ Arra a következtetésre jutottak, hogy az általános jellegű kérdés megbízható és érvényes, hisz az ezekre a kérdésekre adott válaszok nagy nagymértékben korrelálnak az ugyancsak önértékelésre alapozó, de jóval analitikusabb (a nyelvi viselkedés partikulárisabb és konkrétabb vonzatait vizsgáló) kérdések alapján körvonalazott összképpel (1969:648).

Ám, ha el is fogadjuk azt, hogy az alanyok képesek a nyelvi teljesítményeikről általánosító értékelést megfogalmazni, felvetődik a kérdés: őszinték-e, vagy a nyelvismeretre vonatkozó társadalmi normáknak betudhatóan módosítják a válaszaikat? Ugyanis a nyelvismeret jelentős szimbolikus (sok esetben közvetlen hatalmi) vonzatokkal bíró egyéni tudásként definiálódik, tehát joggal feltételezhető, hogy a szociális kívánatosságnak megfelelően az egyének azokat a válaszokat adják, amelyeket – feltételezésük szerint – a kérdező vagy általában a személytelen közvélemény elvár. Például az Erdélyben (főleg a magyarok esetében) dominánsnak tekinthető identitásmodellben az anyanyelv ismeretének centrális szerepe van, a népesség jelentős hányada az etnikai hovatartozás alapvető jegyei között tartja számon (Culic 2001¹⁴). E a norma következtében a magyar nyelvet nehézséggel beszélő, magát magyarnak valló és környezete által magyarnak tekintett személy valószínűsíthetően felül fogja értékelni anyanyelvi teljesítményét. Az önértékelésre alapozó kérdésnek ezen jellegzetessége kapcsán csak annyit mondhatunk el, hogy a fentebbi eredmények értékelésekor figyelembe kell venni a torzító hatást.

A román és a magyar nyelv ismeretét illetően erdélyi szinten a következő kép körvonalazható:

	magyarul	románul
Anyanyelvi szinten beszélek ...	89,7	0,8
Tökéletesen beszélek ...	6,1	8,2
Nagyon jól beszélek ..., de érezhető akcentussal.	2,2	22,6
Nem beszélek nagyon jól ..., de azért az esetek többségében meg tudom értetni magam.	0,8	30,7
Nagyjából értek ... és nehézségekkel, de meg tudom értetni magam.	-	21,1
Alig egy pár szót tudok ...	-	8,8
Egy szót sem ismerek ...	0,2	6,3
Nem válaszol	0,9	0,8

2. táblázat. *Melyik kijelentés érvényes az Ön esetében a magyar, illetve a román nyelv ismeretét illetően?*

12. A mérésre használt eszköz nem tekinthető megbízhatónak.

13. Ilyen típusúak például az olyan kérdések, amelyek különböző nehézségi fokú, ám nagy valószínűséggel előforduló beszélő, illetve írott szövegek megértésének a mértékére kérdeznek rá. Például „Milyen mértékben ért egy román nyelvű, televízióban közvetített időjárás-jelentést/politikai vitaműsort/show-műsort stb.?”

14. Lásd még Veres Valér e számban megjelenő tanulmányát.

A román és magyar nyelv ismeretének szintjéből kiindulva, a fentebbiekben bemutatott logika szerint kialakított kétnyelvűség-tipológiának megfelelően, az erdélyi magyar népesség a következőképpen oszlik meg:

Magyar nyelvi dominancia	Magyar egynyelvűség	7,6
	Receptív, passzív román másodnyelvűség	29,4
	Fluens (produktív) román másodnyelvi készségek	29,4
Hozzávetőleg azonos román magyar nyelvi készségek	Ambilingvizmus, kiegyensúlyozott kétnyelvűség	28,8
Román nyelvi dominancia	Fluens (produktív) magyar másodnyelvi készségek	1,1
	Receptív, passzív magyar másodnyelvűség	0,7
	Román egynyelvűség	0,1
Egyik nyelv sem domináns	Interlingvizmus vagy szemilingvizmus	1,4

3. táblázat. A romániai magyar népesség megoszlása a kétnyelvűségi tipológia szerint (százalékban – a különbség 100%-ig nem válaszol).

Amint az a fentebbi (3.) táblázatból is kitűnik, a romániai magyarság hozzávetőleg 88%-ára jellemző valamelyes mértékű kétnyelvű kommunikációs képesség. A romániai magyarság majdnem 60%-a produktív kétnyelvű, ami azt jelenti, hogy nemcsak értik a román nyelvet, hanem a legtöbb kommunikációs helyzetben mindkét nyelven teljes értékű partnerként be tudnak kapcsolódni a kommunikációba, illetve valamivel több mint negyedét (27,6%-át) lehetne a kiegyensúlyozott kétnyelvű, ambilingvis kategóriájába sorolni. A bilingvis népesség hozzávetőleg egyharmada inkább ún. passzív kétnyelvű, vagyis ért románul, de a legtöbb kommunikációs helyzetben nehezen, vagy egyáltalán nem tud kommunikálni. Tekintettel a fentebb már említett, szociális kívánatossági tényező (feltételezhető) torzításának, illetve a nagyon kis esetszámnak, nem kívánjuk értelmezni a román nyelvi dominancia által jellemezhető kétnyelvűek, illetve szemilingvisek romániai magyar népességen belüli részarányát. Mindenképpen megállapítható, hogy az alanyok önértékelésére alapozva (és nem nyelvi, nyelvészeti sztenderdekhez viszonyítva) a magát magyarnak valló népesség legalább 3%-a határozta meg úgy a román illetve magyar nyelven nyújtott kommunikatív teljesítményét, hogy ezen kategóriák valamelyikébe sorolható. Tekintettel arra, hogy ezeken a típusokon belül viszonylag kicsi az esetszám, a továbbiakban összevontuk az ide tartozó alkategóriákat (beleértve az interlingvizmusról beszámoló eseteket is) és leegyszerűsítve román nyelvismereti dominanciaként kezeltük.

Ami a magyar egynyelvűeket illeti, arányuk hozzávetőleg 8%, ám ezek esetében meg kell jegyezni, hogy (legalábbis egy részük) bizonyos mértékig rendelkezhet kezdetleges romántudással, hiszen a román és a magyar nyelvhasználatra vonatkozó kérdések esetében beszámoltak olyan helyzetekről, amelyekben bizonyos mértékben használták/használgák a román nyelvet.

A regionális megoszlásokat illetően (lásd 4. táblázat) a következő általános észrevételek fogalmazhatóak meg:

A Bánságban, Észak-, Közép- és Dél-Erdélyben a fluens román-magyar bilingvisek a népesség megközelítőleg háromnegyedét teszik ki. Kiemelkedő a Bánát, ahol a magyar népességnek több, mint fele az ambilingvis (kiegyensúlyozott kétnyelvű) kategóriába sorolható. Itt elméletileg nincs csak a magyart ismerő, egynyelvű magyar, viszont az összes romániai magyarlakta

régió viszonylatában a legnagyobb azon magyarok aránya (meghaladja a 8%-ot), akik a nyelvi teljesítményük értékelésekor a román nyelvnek a magyarhoz viszonyított dominanciájáról számolnak be.

	Magyar egynyelvű	Passzív bilingvis magyar dominancia	Aktív bilingvis magyar dominancia	Ambilingvis	Román dominancia
Bánát	-	16,9	22,9	51,8	8,4
Közép-Erdély	3,2	18,2	30,5	46,1	1,9
Dél-Erdély	5,1	16,2	29,3	43,4	6,1
Észak-Erdély	1,6	20,6	39,7	36,5	1,6
Partium	6,3	35,9	33,3	23,6	0,8
Székelyföld	13,5	39,4	29,6	16,9	0,6

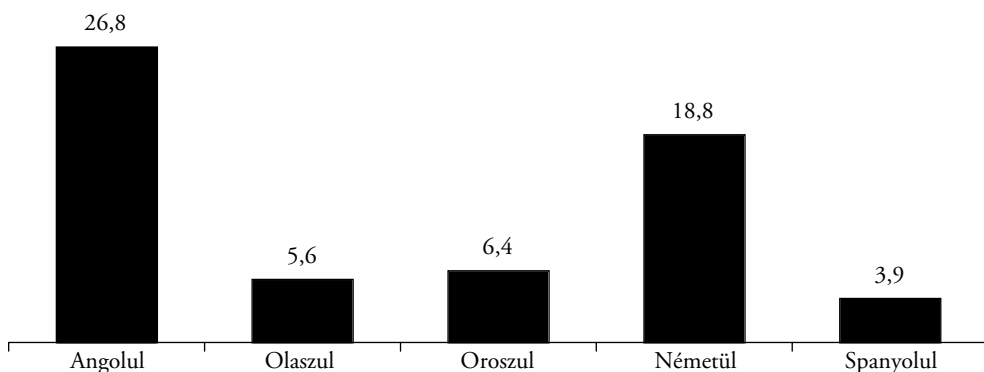
*4. táblázat. A romániai magyar népesség régiókénti¹⁵ megoszlása
a kétnyelvűségi tipológia szerint.*

Dél-Erdély a kétnyelvűség szempontjából a legheterogénebb régióknak számít, a magyar egynyelvűek és a román nyelv dominanciájáról beszámoló aránya hozzávetőleg megegyezik (5-6%). Partiumban a fluens kétnyelvűek aránya messze meghaladja, Székelyföldön viszont nem éri el az 50%-ot, a dominanciaváltás a román nyelv irányába, habár előfordul, statisztikailag elhanyagolható, viszont a magyar egynyelvűség mértéke más régiók viszonylatában jelentős.

Habár szorosabb értelemben nem témája a jelen tanulmánynak, a vizsgálat során a román és a magyar nyelv ismeretén kívül néhány világnyelv ismeretére is rákérdeztünk.

A kérdésselvetés, ha lehet, még egyszerűbb volt, mint ami a román, illetve magyar nyelvi készségekre való rákérdezést illeti – az alanyok önértékelésre hagyatkoztunk és arra kértük a válaszolókat, nyilatkozzanak arról, hogy értenek-e vagy sem „alapszinten” néhány világnyelven. A kérdezés módjából kiindulva, ajánlott az adatokat a megfelelő körültekintéssel kezelni, mindemellett érdemes bemutatni ezeket egy rövid elemzés erejéig.

15. A jelen feldolgozásban a következő régiókat különítettünk el: (1) Bánát (Arad-, Krassó-Szörény- és Temes megyék), (2) Partium (Bihar- és Szatmár megyék), (3) Észak-Erdély (Beszterce-Naszód és Máramaros), (4) Közép-Erdély (Kolozs-, Szilágy- illetve Maros megye nyugati része), (5) Dél-Erdély (Fehér-, Szeben- és Brassó megyék, illetve Maros megye déli része) és (6) Székelyföld (Kovácsna-, Hargita megyék, illetve Maros megye egy része).

1. ábra. Ért alapszinten ? (százalékok az össznépszerűen belül).

A romániai magyarság 39,4%-a nyilatkozta azt, hogy a fentebb felsoroltak közül ért legalább egy (egyesek két- vagy ennél több) átfogóbb nemzetközi ismertségnek örvendő idegen nyelven, a fennmaradó 60% viszont nem. A nyelvismeret várhatóan jelentős mértékben függ az iskolázottsági szinttől, sokkal inkább városi, mint falusi jelenség, illetve jelentős mértékben korfüggő (kiemelten a fiatalok, sokkal kisebb mértékben az idősebb korosztályok azok, akik igennel válaszoltak). Az iskolázottságot illetően elmondható, hogy míg az elemi végzettek kevesebb, mint 10%-a és a gimnáziumot végzettek alig 14%-a nyilatkozta, hogy ismer legalább egy idegen nyelvet; a főiskolát, illetve egyetemet végzettek esetében ez az arány meghaladja a 80%-ot. Hasonlóképpen, míg városban a népesség majdnem felére (48,1%) jellemző legalább egy idegen nyelv alapszintű ismerete, faluban ezek aránya megközelítőleg 30% (28,3%).

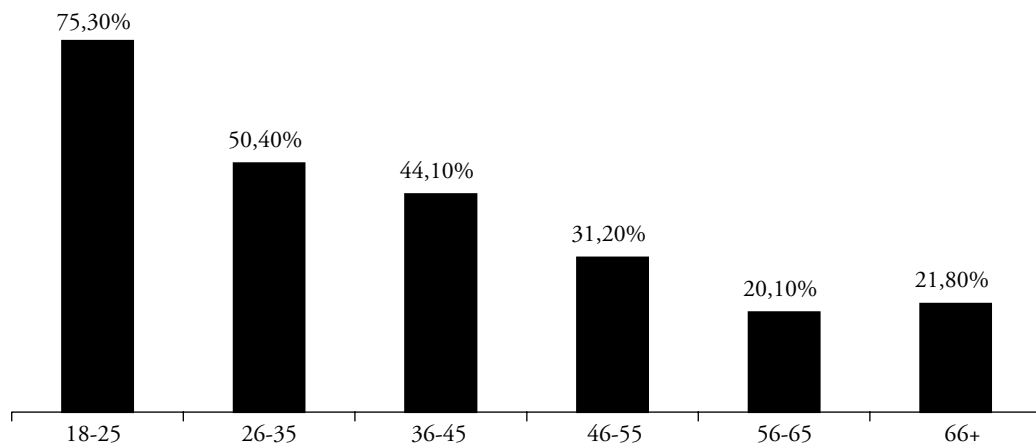
Elemi (1–4 osztály)	9,5
Általános iskola (5–8 osztály)	14,1
Szakiskola/inasiskola vagy hasonló	30,3
Alsó-középfokú végzettség (9–10 osztály)	29,9
Középfokú (9–12 osztály)	52,1
Posztliceális- vagy mesteriskola	47,8
Főiskola	85,0
Egyetem	82,3
Összesen	71,4

5. táblázat. A legalább egy idegen nyelvet ismerők részaránya iskolázottsági csoportonként.

Mіндеzen összefüggések előreláthatóak voltak, sőt egyfajta szociológiai trivialitásnak is számít „erős összefüggéseket kimutatni” a megkérdezettek iskolai végzettsége és idegennyelv-ismerete között; s ugyanígy az is közismert tény, hogy a népesség iskolai végzettsége városban nagyobb, mint faluban, ami áttételesen magyarázza a városi népesség nagyobb arányú idegennyelv-ismeretét is.

A fentebbi összefüggéseknél valamivel kevésbé egyértelmű és előrelátható az életkor és az idegennyelv-ismeret közötti nagy mértékű és fordított irányú összefüggés (minél fiatalabb valaki, annál valószínűbben állítja, hogy ismer legalább egy idegen nyelvet). A 18–25 éves korosztály

esetében négyből három személy, a fiatal felnőttek (25–35 évesek) korosztályának fele nyilatkozta, hogy ismer legalább egy idegen nyelvet. Ez az jelentős arány nem számítható kiemelkedőnek romániai viszonylatban – egy 2004-ben, 15–35 éves romániai fiatalokra nézve reprezentatív mintán végzett felmérés szerint a megkérdezettek 76%-a állította, hogy ismer legalább egy idegen nyelvet (Gallup 2004:35).

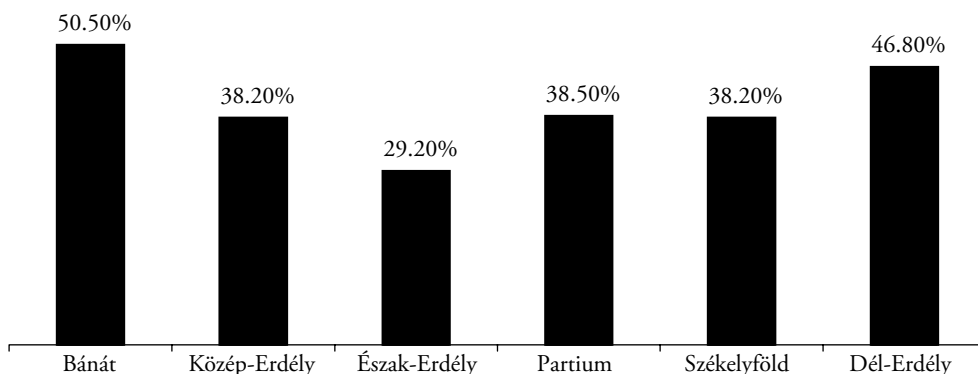
2. ábra. A legalább egy idegen nyelvet ismerő erdélyi magyarok részaránya korcsoportonként.

Az idegennyelvtudás felértékelődése a fiatal generációkon belül legáltalánosabban a Gábor Kálmán által felvetett ifjúsági korszakváltás tézisével magyarázható:¹⁶ a fiatalok a perifériáról a centrumba kerültek (2004). Ebben a kontextusban a fiatal korosztályokon belül felértékelődött az idegen nyelvek ismeretének a szerepe, amit akár a kitáguló (de bizonytalanságokkal és kockázatokkal terhelt) perspektívák által meghatározott helyzet kihívásaira adott kulturális válasznak is tekinthetünk

Ami talán még meglepőbb, az az erdélyi régiók, illetve az etnodemográfiai ismérvek¹⁷ alapján elkülönített településtípusok közötti számottevő eltérések megléte az idegen nyelvet ismerők részarányának a tekintetében.

16. És természetesen azzal, hogy a fiatalok egy része még tanul, vagy nemrég hagyta abba a tanulást, és egy olyan iskolai rendszerrel van/volt kapcsolatban, amely a szülei generációjához viszonyítva sokkal nagyobb hangsúlyt fektet az idegennyelv-oktatásra.

17. A magyarok aránya a település össznépességén belül.

3. ábra. A legalább egy idegen nyelvet ismerők részaránya régióként.

Ezek az eltérések mindenekelőtt a bánáti és dél-erdélyi (a közelmúltig mindennaposan létező) német nyelvi környezettel magyarázhatóak, másrészt a régiókénti differenciált migrációs irányultságokkal és stratégiákkal.

	Angolul	Olaszul	Oroszul	Németül	Spanyolul
Bánát	27,6	5	5,4	35,8	1,6
Közép-Erdély	27,5	3,5	6,7	16	3,3
Észak-Erdély	24,9	7,9	4,2	12,5	1,4
Partium	24,1	4,1	6,5	16,7	2,8
Székelyföld	26,5	5,9	6,5	16,9	4,3
Dél-Erdély	34,6	10	7,9	26,5	9,1

6. táblázat. Adott idegen nyelvek alapszintű ismerete régióként

KÉTNYELVŰSÉG: TÁRSADALMI BEÁGYAZÓDOTTSÁG ÉS KÓDVÁLASZTÁS

A kétnyelvűség leírásában a nyelvi készségek a jelenségnek pusztán az egyik fontos vonzatára világítanak rá: annak a képességére, hogy valaki egy kétnyelvű rendszeren belül hatékonyan tudjon kommunikálni. Ám a készségek meglétéből legfeljebb csak áttételesen következtethetünk a tényleges nyelvi gyakorlatokra, arra, hogy az egyéni mindennapi kommunikációjában, illetve ennek különböző szinterein melyik nyelvi kód milyen mértékben van jelen, melyik a domináns, illetve milyen a másodnyelvhasználat társadalmi beágyazódottságának mértéke és formája.

A kétnyelvű kommunikáció társadalmi szerveződésének leírásában az alanyok direkt, közvetlen értékelésére alapoztunk. Arra kértük őket: becsüljék meg, hogy az általunk felsorolt kommunikációs helyzetekben milyen mértékben jellemző (mennyire gyakori) rájuk a román, illetve a magyar nyelv használata.¹⁸ A gyakorisági (kódhasználati változó) skálán a következő fokozatokat különítettük el:

18. A kérdés pontosan így hangzott: „Milyen nyelven beszél, milyen nyelvet használ a következő helyzetekben?”.

1. csak magyarul	6. más helyzet (más nyelven beszél)
2. nagyrészt magyarul, de valamennyit románul is	7. tárgytalan
3. fele-fele arányban magyarul és románul	8. nem tudja
4. nagyrészt románul, de valamennyit magyarul is	0. nem válaszol
5. csak románul	

Az adatfelvétel jellege és objektív, területi korlátai okán mindenképpen óvatossá kell lennünk az általánosító jellegű kijelentéseket illetően. Ugyanis, kiindulva a kérdés módjából (az alanyok becsülték fel a két kód használatának egymáshoz viszonyított arányát), nem léphetünk fel azzal az igénnyel, hogy a mindennapi kódválasztási gyakorlatok egzakt leírását szolgáltatassuk, hanem sokkal inkább az állítható, hogy a nyelvhasználatra vonatkozó válaszok azt fejezik ki: mit gondolnak az alanyok arról, hogy adott interakciós helyzetben általában melyik kódhasználat milyen mértékben jellemző rájuk. Ez a vélekedésük pedig esetenként eltérhet a tényleges (valamilyen objektív mércével mért) kódhasználati helyzettől.¹⁹ Másrészt, tekintettel arra, hogy az adatfelvétel nem elsőrendűen szociolingvisztikai célzatú volt, mindenekelőtt területi okokból viszonylag kevés beszédhelyzetre kérdeztünk rá, illetve ezen beszédhelyzetek esetében nem tettünk fel a kitétség gyakoriságára és időtartamára vonatkozó kérdéseket.

Az elemzett beszédhelyzeteket illetően a Mackey által felvázolt, a kétnyelvűség leírására szolgáló modelltől indultunk ki (2000), és az operacionalizálás során más, előzetes kutatások során felleltározott beszédhelyzeteket vettük figyelembe.²⁰ A Mackey-féle modell viszonylatában csak az ún. külső nyelvi funkciókra kérdeztünk rá, mellőzve a belső funkciókat.²¹ A privát szférán belüli kommunikációs helyzeteket viszonylag átfogóan áttekintettük kitérve a családok generációkon belüli, illetve generációk közötti kommunikációjának nyelvhasználati jellegzetességeire, ám nem kérdeztünk rá a tágabb rokonsággal való kommunikáció jellegzetességeire. A közösségi, hatalmilag nem szabályozott publikus szféra működését illetően csak a munkahelyi, a barátokkal történő, illetve a bevásárlás során megnyilvánuló kommunikációs gyakorlatok jellegzetességeire kérdeztünk rá. Kimaradtak az olyan helyzetek, mint például a templom (esetleg ezen belül különböző szertartások), a szomszédok, a különböző szórakozási formák (színház, vendéglők,

19. Például egy vegyes családban élő fiatalembernek az volt a benyomása, hogy otthon **fele-fele** arányban beszélnek magyarul és románul, mert a szülők nyelvi szerepei szimmetrikusan megosztottak, vagyis a magyar nyelvű szülő magyarul beszél a fiatalemberrel, a román anyanyelvű románul. Ám a helyzetértékelő nem vette figyelembe azt, hogy az otthoni nyelvi környezete összetettebb, mint a személyes kommunikáció, külön-külön a két szülővel, ugyanis a két szülő az egymással való kommunikáció során a román nyelvet használta, tehát – ha nem is közvetlenül neki szólóan – a környezetében többen beszéltek románul, mint magyarul. Ugyanígy a hármásban való beszélgetések során a magyar anyanyelvű szülő a gyerekével csak visszakapcsoló és megerősítő jellegű beszédmozzanatok szintjén használta a magyar nyelvet (Érted? Ez jó volt! stb.), a trialógusok során mindig románul beszéltek. Vagyis nagyon objektíven értékelve, az otthoni beszédkörnyezetben a két nyelvnek való kitétség nem 50-50%-os, hanem (hozzávetőleg) 65-35%-os volt, vagyis a fentebbi skálán értékelve otthon **nagyrészt** románul beszéltek. Ám mivel a dialógushelyzetek esetében az interjúalany és a két (más-más nyelvet beszélő) szülő között teljes volt a szimmetria, az értékelőnek megalapozottan alakulhatott ki az a vélekedése, hogy valamiféle szimmetria létezik a két nyelvnek való otthoni kitétséget illetően is.

20. Itt kiemelten a magyar nemzetiségűek kétnyelvűsége kapcsán végzett kutatásokra gondolunk: Gal (1991), Cserniczkó (1998), Lanstyák (2000).

21. Milyen valakinek a belső nyelve? Milyen nyelven számol, sziszeg káromkodást, mormol imát, álmodik álmod, szól állatokhoz?

népünnepélyek, stb.), a hobby jellegű és közösségszervező tevékenységek, a szolgáltatások (fodrász, kozmetikus, konditerem, stb.).

A hatalmi és igazgatási szférán belül – ahol a kommunikáció rendje közvetlenül, törvény által is szabályozott – csak a rendőrségen és polgármesteri hivatalokban történő kommunikáció jellegzetességeire kérdeztünk rá, más intézményes keretekben (igazságszolgáltatás, adóhatóság, más szabályozó hatóságok, stb.) történő kommunikációs helyzetekre nem.

Az oktatást illetően kimerítően és árnyaltan kérdeztünk rá a formális oktatás különböző szintjein elvégzett iskolák tannyelvére. Ezzel szemben teljes mértékben mellőztük a nem közvetlenül az oktatási rendszer keretén belül megszervezett formális oktatási folyamatot (továbbképző tanfolyamokat, művelődési házak, népi egyetemek, illetve az üzleti szféra által és ezen belül szervezett képzéseket). Azt már teljesen reménytelen vállalkozásnak tartottuk, hogy egy kérdőívben rákérdezzünk az egyéni, nem formális keretek között zajló tanulás kapcsán kialakuló, nagyon változatos kommunikációs helyzetekre.

Az tömegkommunikációt illetően a rádió-, tévé- és írott sajtó-fogyasztásra kérdeztünk rá (pontosabban arra, hogy milyen nyelven történik ez), ezen felvétel alkalmával mellőztük a világhálón lezajló különböző kommunikációs tevékenységeket. Ugyanígy nem tértünk ki az egyén számos más ún. individuális, elszigetelt kommunikációs helyzeteinek (olvasás, levélírás, jegyzetelés, naplóvezetés, stb.) nyelvhasználati jellegzetességeire.

A terjedelmi okokon túl számos beszédhelyzetre azért nem kérdeztünk rá, mivel (1) vagy nagyon partikuláris intézményi formákban szerveződik és csak a népesség kis részére jellemző (például a bálozás), (2) vagy csak viszonylag kevés emberre, esetleg meghatározott rétegekre jellemző (például szervezett keretek között zajló természetjárás), (3) vagy előreláthatólag nem annyira gyakori a váltakozó kódhasználat, hogy egy, az erdélyi magyarságra reprezentatív mintán érdemes legyen rákérdezni (ilyen volt például az egyházi nyelvhasználat, amely természetesen nem mindenütt magyar, de összességében tekintve oly kevés esetre jellemző a részleges- vagy teljes román nyelvű szertartás, hogy a mintának csupán 2-3%-át tette volna ki), (4) nem gyakori a kitettség ilyen jellegű beszédhelyzeteknek (például feltehető, hogy minden felnőtt személynek volt valamilyen kapcsolata az igazságszolgáltatással, de megtörténhet, hogy csak ügyvéddel kommunikált, illetve ha a törvényszéki bírósági procedúrán részt is vett, ez nagyon ritkán fordul elő).

Egy másik felvállalt hiányosság az, hogy – a lekérdezés idejét megrövidítendő – kihagytuk azokat a kérdéseket, amelyek az adott beszédhelyzeteknek való kitettség gyakoriságára és időtartamára vonatkoztak.²² Ezek segítségével mindenképpen pontosabbá és árnyaltabbá tehetjük volna a mérést, ugyanis egészen mást jelent az, ha valaki egy fedél alatt lakik és (értelemszerűen) mindennap huzamos ideig kommunikál a gyermekeivel, mint az, ha a más településen lakó gyermekével csak alkalmasszerűen, többnyire telefonon beszél.

Az adatokat két szinten, szintetikus mutatók formájában dolgoztuk fel úgy, hogy csak azokat az érvényes és értékelhető eseteket vettük figyelembe, amelyek magyar vagy román egynyelvűségről, vagy a két nyelv változó mértékű használatáról számolnak be.

A feldolgozás első szintje az adott doménre/szituációra jellemző nyelvhasználatot, a második szintje pedig az egyéni kódhasználat jellemzőit ragadja meg egy szintetikus mutató segítségével.

22. Vesd össze Mackey, aki a kétnyelvűség leírásáról készült tanulmányában egy adott kommunikációs helyzet esetében a kitettség gyakoriságát és időtartamát tekinti a két legfontosabb változónak (2000).

Az adott beszédsszituációra jellemző nyelvhasználati mutatószám nem más, mint az egyedi válaszok, skálaértékek átlaga. Ez a művelet (átlagszámítás) úgy alapozható meg módszertanilag, hogy az adott szituációra vonatkozó kódhasználati változót egyfajta sorrend skálaként – mégpedig a román nyelv változó mértékű használatát jelölő változóként – értelmezzük. Az 1 érték azt jelenti, hogy valaki kizárólag magyarul beszél (tehát egyáltalán nem használja a románt), az 5. meg azt, hogy kizárólag románul beszél. Értelemszerűen minél inkább közelít az átlagérték (a beszédsszituációra, doménre jellemző mutatószám) az 1-hez, annál inkább jellemző a magyar nyelv domináns használata (ha 1, akkor kizárólagosan magyar), illetve minél inkább közelít a másik szélső értékéhez az 5-höz, annál inkább jellemző a román nyelv kiterjedt és a magyar alkalmoszerű használata az adott szituációban. A hármas egyfajta középértékek tekinthető, az ezen aluli értékek esetében az illető doménen belül a magyar nyelv, az ezen felüli értékek esetében a román nyelv használatának a dominanciája a jellemző.

Vizsgáljuk meg először az intim, családi szférán belüli kommunikáció jellegzetességeit, mégpedig két elkülönülő szinten, a szülők és a gyermekek generációjának a szintjén. A gyermekek (pontosabban az első gyermek) kódhasználatára vonatkozóan a szülőket kérdeztük, feltételezve, hogy a szülők képesek a gyermekek családon belüli kódhasználatáról általános jelegű véleményt nyilvánítani (fenntartások a már felnőtt gyermekes szülők esetében fogalmazhatók meg, főleg a barátokkal történő kommunikáció kódhasználatát illetően).

	A megkérdezett	A megkérdezett első gyermeke (csak ha volt gyermek a családban)
Az édesanyjával	1,08*	1,22
Az édesapjával	1,12	1,27
Általában a barátokkal	1,77	1,78
Apai nagyszülőkkel	1,10	1,20
Anyai nagyszülőkkel	1,09	1,18

7. táblázat. *Milyen nyelven beszél(t) Ön?*

* 1 – kizárólag magyarul, 5 – kizárólag románul.

A családi kommunikációt illetően, legalábbis az össznépeség szintjén, egyértelműen a magyar nyelvhasználat dominál, a román kivételesnek mondható (a népesség hozzávetőleg 10%-a számolt be változó mértékű, otthoni román nyelvhasználatról). Ami kiemelendő, az a generációk közötti eltérés: a gyermekek generációja szintjén, összehasonlítva a szülők generációjával, valamivel nagyobb mértékű a román nyelv használata. Mivel az eltérés szignifikáns (nem a két populáció közötti volumenbeli eltérésnek tudható be) megalapozott kijelenteni: a privát szférán belül a román nyelv használata, habár kis mértékben, de időben növekedett. Ezt a trendet támasztja alá a privát szférán belüli nyelvhasználat korcsoportos bontásban történő vizsgálata is.

	Bánát	Közép- Erdély	Észak- Erdély	Partium	Székely- föld	Dél- Erdély
Az édesanyjával	1,12*	1,06	1,05	1,11	1,05	1,23
Az édesapjával	1,35	1,10	1,14	1,22	1,03	1,09
Általában a barátokkal	2,89	2,22	2,33	1,74	1,32	2,07
Apai nagyszülőkkel	1,26	1,09	1,12	1,20	1,03	1,07
Anyai nagyszülőkkel	1,08	1,12	1,01	1,14	1,04	1,27
A gyermeke az édesanyjával	1,81	1,18	1,28	1,32	1,06	1,25
A gyermeke az édesapjával	2,14	1,25	1,31	1,34	1,08	1,32
A gyermeke általában a barátokkal	3,19	2,22	2,35	1,77	1,33	2,00
A gyermeke apai nagyszülőkkel	1,78	1,19	1,14	1,28	1,05	1,32
A gyermeke anyai nagyszülőkkel	1,74	1,16	1,25	1,22	1,06	1,16

8. táblázat. *Milyen nyelven beszél(t) Ön? (regionális felbontás).*

* 1 – kizárólag magyarul, 5 – kizárólag románul.

Régióként eltér a román nyelvhasználat intim szférán belüli növekvő trendje: Székelyföldön gyakorlatilag nincs különbség a szülők és a gyermekek intim szférán belüli nyelvhasználata között, a Bánságban viszont látványos a változás. Fontos hangsúlyozni, hogy bár a családon belüli nyelvhasználat eltérő mértékben, de minden régióban dominánsan magyar, a Bánátban (általában a szórványtelepüléseken) a nem rokonsági jellegű intim kapcsolatok (barátságok) kommunikációs kódja esetében a román nyelvhasználat dominál (a gyermekek generációjában), illetve ehhez nagyon közeli állapotok a jellemzőek (a szülők generációjában).

A médiafogyasztás, mivel javarészt kapcsolódik az otthonhoz, Erdély szintjén dominánsan magyar, de a médiatípustól függően (ugyan nem jelentős mértékben eltérő) sajátos kétnyelvűségi gyakorlatok jellemzik. Az írott média esetében jellemző leginkább a magyar nyelv túlnyomó használata, ezt követi a rádióhallgatás, majd a televíziózás.

	Érvényes válaszok száma	Nyelvhasználati mutató
Otthon	1160	1,21*
Bevásárláskor	1157	2,38
újságolvasáskor	1014	1,81
a munkahelyen**	675	2,31
a polgármesteri hivatalban	1009	2,75
rádióhallgatáskor	1043	1,90
az orvosnál	1140	2,58
a rendőrségen	981	4,05
Tévé nézés	1116	2,16

9. táblázat. *Nyelvhasználati mutatók különböző kommunikációs helyzetekre.*

* 1 – kizárólag magyarul, 5 – kizárólag románul. ** Csak azokra akik jelenleg dolgoznak.

A munkahelyen, a bevásárlás során, illetve az orvosnál történő kommunikáció esetében – habár a román nyelv használata valamivel jellemzőbb, mint az előző helyzetekben – az erdélyi ös-szképet tekintve, még mindig a magyar nyelv használata a domináns. Mint ahogyan domináns marad a helyi közigazgatás hivatalnokaival kialakult kommunikáció esetében is, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen a 2002-es népszámlálás adatai szerint a magyarok több mint fele (54,2%-a) olyan városban vagy községben él, amelyekben a magyarok aránya meghaladja az 50%-ot, tehát ahol reális esélye van annak, hogy a magyarul beszélő hivatalnokok is dolgoznak. Arról nem is beszélve, hogy az erdélyi magyarság valamivel több, mint 80%-a élt olyan közigazgatási egységben, amelyben a magyarok aránya meghaladja a 20%-ot vagyis elvileg (a jelenleg érvényben levő törvények szerint) a hivatalokban kellene hogy tudják használni a magyar nyelvet.

A magyar anyanyelvűek aránya a községen / városban belül	Közigazgatási egységek száma	Összesen magyar anyanyelvű az illető községben/városban	Arányuk a magyar népességen belül
Nincs magyar anyanyelvű	1162	0	0
90,01-100% között	87	363815	25,20%
80,01-90% között	21	124388	8,60%
70,01-80% között	20	98622	6,80%
7,51-10% között	39	60857	4,20%
60,01-70% között	19	49390	3,40%
50,01-60% között	31	86777	6%
5,01-7,5% között	41	44564	3,10%
40,01-50% között	30	173782	12%
30,01-40% között	39	53602	3,70%
20,01-30% között	55	137924	9,60%
2,51-5% között	72	17482	1,20%
10,01-20% között	95	204807	14,20%
0,01-2,5% között	1240	27960	1,90%
Összesen	2951	1443970	100,0%

10. táblázat. A romániai magyar anyanyelvűek megoszlása annak függvényében, hogy mekkora a magyar anyanyelvűek aránya a lakhelyük településén belül.

(Forrás: INS 2005, a szerző szerkesztése).

A hatalmi szférához legközelebb álló intézmény, a rendőrség az a kommunikációs helyszín, ahol az alanyok többsége a román nyelv domináns, nagytöbbségében kizárólagos használatáról számol be. Habár, amint azt előbb jeleztük, a kitértség gyakoriságára és időtartamára nem kérdeztünk rá, feltehető hogy – átlagosan tekintve – mind az önkormányzati intézmények, mind a rendőrség esetében ritkán kialakuló kommunikációs helyzetekről van szó.

Regionális bontásban (lásd a 11. táblázatot) a kétnyelvűségi gyakorlatok nagyon eltérő képe körvonalazódik. A Bánság egyértelműen az a régió, ahol a magyar nyelv dominanciája csak a privát szférára jellemző (ám ezen belül is egyre gyakoribban jellemző a valamelyes mértékű román nyelvhasználat), de ebben az esetben is már a barátokkal zajló kommunikáció, illetve a

médiahasználat esetében a román-magyar nyelv megközelítőleg hasonló mértékben van jelen. A bánáti közösségi életben (a munkahely, bevásárlás, orvos, stb. mellett beleértve az önkormányzati hivatalt is) olyan kódhasználati minták jellemzőek, amelyekben belül egyértelműen a román nyelv használata a domináns, továbbá az közigazgatási (polgármesteri hivatal), illetve a hatalmi szférára (rendőrség) gyakorlatilag a román kizárólagos használata a jellemző. Vagyis Bánságban a nyelvi rendre a privát szférában a magyar nyelv dominanciája melletti jelentős román nyelvhasználat, a nyilvános szférában pedig (legyen az közösségi-, közigazgatási vagy hatalmi intézményekhez kapcsolódó) a román nyelv egyértelmű dominanciája jellemző.

A bánáti modellhez hasonlít az észak-erdélyi kétnyelvűség szerveződése, igaz, ebben a régióban valamivel kisebb mértékű, illetve a nyilvános szférán belül nem annyira egyértelmű a magyar anyanyelvűek dominánsan román másodnyelvhasználata. Mindkét régió esetében megemlítendő, hogy az adott beszédhelyzetekre jellemző nyelvhasználati mutatók esetében jelentős mértékű a középérték körüli csoportosulás (alacsonyok a standard szórás, valamint a variancia értékei), ami azt jelenti, hogy a fentebbiekben vázolt nyelvi helyzetet a szóban forgó népesség zömére jellemző.

Ilyen szempontból a fentebb vázoltaktól jelentősen eltér a közép- és főleg a dél-erdélyi kódhasználati mintázat, ahol a bánáginál jóval heterogénebb összképre lehet következtetni (vagyis a standard szórás, illetve a variancia értékei – legalábbis más régiók viszonylatában – magasnak mondhatóak), tehát az adott beszédhelyzetre jellemző nyelvhasználati mutatók (az egyedi válaszok skálaértékeinek az átlagai) nagyon eltérő helyzeteket összegeznek. Tehát ha Bánát és Észak-Erdély a kétnyelvűség szerveződése szempontjából jelentős mértékben homogén régióknak számít, Közép- és Dél-Erdély nem tekinthető annak, ezek egyes részeire inkább a partiumi, másokra inkább a bánáti összkép jellemző. Az elemzések arra mutatnak, hogy, főleg Közép-Erdély esetében, a választóvonal mindenekelőtt falu és város között húzható meg, abban az értelemben, hogy a közép-erdélyi régióban a román nyelv egyértelmű dominanciája inkább városi jelenség, míg a magyar nyelv kiterjedt nyilvános használata inkább faluhelyre jellemző.

	Bánát	Észak Erdély	Dél Erdély	Közép Erdély	Partium	Székelyföld
otthon	1,73*	1,29	1,27	1,24	1,25	1,05
bevásárláskor	4,17	3,46	3,09	3,19	2,27	1,56
újságolvasáskor	3,21	2,59	2,01	2,33	1,62	1,36
a munkahelyen	4,20	3,36	3,19	2,88	2,36	1,61
a polgármesteri hivatalban	4,70	4,71	3,99	4,07	2,50	1,65
rádióhallgatáskor	2,62	2,70	2,52	2,47	1,64	1,50
az orvosnál	4,55	3,93	3,69	3,60	2,47	1,57
a rendőrségen	4,97	4,87	4,73	4,73	3,84	3,53
tévénézéskor	2,65	2,89	2,52	2,75	1,72	1,93

11. táblázat. Nyelvhasználati mutatók különböző kommunikációs helyzetekben (regionális bontásban). * 1 – kizárólag magyarul, 5 – kizárólag románul.

A Partium esetében az összkép a közösségi és a közigazgatási szférában a két nyelv relatív kiegyensúlyozott használatának irányába mutat, kistérségenként változó mértékben pedig inkább a magyar nyelv dominanciájának az irányába. A Székelyföld a kétnyelvűség szerveződése szempontjából egyértelműen a leghomogénebb régió, gyakorlatilag a hatalmi szféra (a rendőrség) az egyetlen olyan kommunikációs helyzet, ahol a román használata a domináns – de a magyar nyelv jelenléte, használata is mindenképpen számottevő.

A nyelvi kisebbségi helyzet (nemcsak az erdélyi magyarság esetében, hanem az esetek zömében) össztársadalmi egyirányú kétnyelvűséget jelent: egyirányú, hisz a kétnyelvűség majdnem kizárólag csak a kisebbség tagjaira jellemző, és társadalmi, ugyanis a másodnyelv ismerete a társadalmi betagozódás mindennapi gyakorlatait alapozza meg, illetve a mobilitás kulturális előfeltételeként tételeződik (Horváth 2002).

Az ilyen esetekben inkább kivétel (ha egyáltalán létezik ilyen?!), mint szabály a két nyelv használatának valamiféle szimmetriája vagy a teljesen véletlenszerű kódválasztás, és sokkal inkább az a jellemző, hogy a két nyelv használata a kommunikációs helyzetek függvényében bizonyos mértékben, többnyire komplementer módon differenciálódik (Fishman 1968), tehát a szimmetria helyett inkább az aszimmetria válik jellemzővé. Az, hogy alapnyelv/anyanyelv, illetve a másodnyelv milyen kommunikációs helyzetekben és milyen mértékben válik dominánssá, több tényező (a nyelvi csoport státusa, demográfiai és hatalmi intézményes támogatottság) összetett hatásának a függvénye (Harwood–Giles–Bourhis 1994).

A fentebbiekben elemeztük, hogy különböző kommunikációs helyzetekben, társadalmi kontextusokban milyen mértékben jellemző a magyar, illetve a román nyelv használata. Látható, hogy erdélyi szinten alapvetően két domén vonatkozásában mondható el egyértelmű differenciálódás: a privát szféra nyelve a magyar, a hatalmi és (Székelyföldet és talán Partiumot kivéve) a közigazgatási szféra nyelve a román. A Bánságban és Észak-Erdélyben a román egyértelműen a publikus, a közösségi kommunikáció nyelve, de kisebb-nagyobb kivételekkel annak mondható Közép- és Dél-Erdélyben is. A Partium vonatkozásában a két nyelv valamelyes szimmetriája érvényesül a nyilvános szférában, és (főleg falun) egyértelmű a magyar domináns jellegű használata, míg Székelyföldön a magyar nyelvi dominancia vitathatatlan.

AZ EGYÉNI KÓDHASZNÁLAT JELLEMZŐI

A magyar és a román kódhasználat jellegzetességeinek megfelelően, klaszterelemzés alapján csoportosítva a népességet, a nyelvi viselkedés szempontjából lehető leghomogénebb kategóriákat alakítottunk ki, majd megvizsgáltuk a klaszterkategóriák tartalmát.

Az így elkülönített klasztereket jellemzői a következők (lásd 12. táblázatot):

– *Magyar dominancia*: majdnem minden kommunikációs helyzetben a magyar nyelv kizárólagos használata a jellemző (kivételek a rendőrség és alkalmilag a tévészés, ám ezekben a helyzetekben is dominál a magyar nyelv használata).

– *Magyar dominancia, román jelenlét*: a hatósági szféra kivételével (amelyre a román dominancia vagy ehhez közelítő helyzet jellemző) alkalmilag előfordul a nyilvános román nyelvhasználat (viszonylag gyakori, de nem föltétlenül domináns a munkahelyen és bevásárláskor). A privát szféra gyakorlatilag teljesen magyar, a nem rokoni privát jellegű kapcsolatok esetében már megjelenik a román nyelvhasználat.

– *Magyar-román közeli arány*: habár a privát szféra nyelve (kivéve a nem rokoni jellegű kapcsolódásokat) gyakorlatilag teljesen magyar, más domének esetében főleg a munkahely, a közösségi mindennapi tevékenységek (például bevásárlás, munka) már a román nyelvhasználatdominál, a hatósági kommunikáció, a hivatalos szféra nyelve pedig a román.

– *Román dominancia*: a származási családon belüli kommunikációt kivéve (otthon is meghatározó román nyelvi jelenlét) minden más kommunikációs helyzetben egyértelműen és hangsúlyosan dominál a román nyelv.

	Magyar dominancia	Magyar dominancia, román jelenlét	Magyar-román közeli arány	Román dominancia
Az édesanyjával	1,01*	1,03	1,02	1,59
Az édesapjával	1,00	1,04	1,02	1,93
Általában a barátokkal	1,10	1,67	2,41	3,20
Apai nagyszülőkkel	1,00	1,04	1,00	1,90
Anyai nagyszülőkkel	1,02	1,02	1,02	1,68
Otthon	1,00	1,08	1,10	2,55
Bevásárláskor	1,13	2,44	3,70	4,17
Újságolvasáskor	1,07	1,69	2,27	4,14
A munkahelyen	1,16	2,55	3,60	4,09
A polgármesteri hivatalban	1,11	2,80	4,80	4,81
Rádióhallgatáskor	1,14	1,91	2,47	3,74
Az orvosnál	1,19	2,21	4,72	4,33
A rendőrségen	2,78	4,69	4,95	4,97
Tévénézéskor	1,38	2,28	2,68	3,67

12. táblázat. Kódhasználati klaszterek és a klaszterbe tartozók adott kommunikációs helyzetre jellemző átlagértékei. * 1 – kizárólag magyarul, 5 – kizárólag románul.

Az össznépszerűség majdnem negyven százalékára jellemző olyan kódválasztási mintázat, nyelvi környezet, amelynek mindennapjaira a magyar nyelv egyértelmű dominanciája jellemző (lásd a 13. táblázatot). Az erdélyi magyarok 14-15%-át teszik ki azok, akik egyáltalán nem számolnak be a román nyelv használatáról, s a magyar nyelv egyértelmű dominanciájáról beszámolók között, a fennmaradó 26% esetében sem gyakori a román nyelv használata, illetve többnyire olyan kommunikációs helyzetekben fordul elő, amelyek esetében a kitettség gyakorisága, illetve huzamossága nem számottevő.

Továbbá, a népesség hozzávetőleg 27%-a él olyan nyelvi környezetben (*Magyar dominancia, román jelenlét*), amelyben – habár általában véve a magyar nyelv használata a domináns – adódik egy-két olyan helyzet, amely viszonylag gyakori (bevásárlás), illetve huzamos (munkahely) kitettséget feltételez, s amelyekben a román nyelv használata közelít a magyaréhoz.

A népesség majdnem negyedére (24%) jellemző, a privát-publikus színterek közötti funkcionális nyelvi megoszlás (*Magyar-román közeli arány*). Vagyis a személyes környezetben egyértel-

műen domináns a magyar nyelv használata, de a sajtót kivéve bármilyen nyilvános helyzetben – habár változó mértékben, de – egyértelműen a román dominál.

A *román dominancia* a népesség 9-10%-ára jellemző, vagyis azokra, akik esetében már nem csak a nyilvános nyelvhasználat egyértelműen román, hanem az otthoni nyelvhasználat is ez irányba tart.

	Magyar dominancia	Magyar dominancia, román jelenlét	Magyar-román közeli arány	Román dominancia
Észak Erdély		27,3	57,0	15,7
Bánát	0,9	9,5	60,1	29,5
Közép Erdély	14,1	20,8	49,1	16
Dél Erdély	16,4	20,1	49,9	13,6
Partium	38,3	37,8	15,3	8,5
Székelyföld	65,3	28,6	4,3	1,8
Összesen Erdélyben	39,7	27,2	24,0	9,2

13. táblázat. A népesség megoszlása a kódhasználati klaszter kategóriák között (regionálisan és az össznépességre).

A regionális eltérések természetesen ebben az esetben is jelentősek. A Székelyföldön élő magyarok egyötöde egyáltalán nem számolt be a román nyelvnek a fentebb említett kommunikációs helyzetekben történő használatáról, és az ott élők valamivel több mint kétharmada elvélve (ha) használja a románt (alkalmilag valamely médiahasználat közben, esetleg a rendőr vagy más hatóság jelenlétében). Az itt élők jóval több, mint 90%-a számára a magyar nyelv az egyértelműen domináns nyelv, ami a partiumi magyaroknak megközelítőleg háromnegyedéről mondható el. Ezzel szemben a Dél- és Közép-Erdélyben élő magyarok több, mint fele, az észak-erdélyiek majdnem háromnegyede, a bánátiak közül pedig tízből kilenc magyar számol be olyan kommunikációs gyakorlatokról, amelyek alapján egyértelműen a román kódhasználatnak a magyart megközelítő vagy azt meghaladó arányára lehet következtetni. Mi több, a Bánságban a magánszférát is meghatározóan befolyásolja a román dominancia: az ott élők majdnem egyharmadára jellemző a privát szférán belüli kiterjedt, adott esetekben a magyar használatát is meghaladó román kódhasználat.

A KÉTNYELVŰSÉG MŰKÖDÉSE ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A kódhasználat során a másodnyelv dominanciájának következményeit több szinten is lehet vizsgálni: a) tiszta nyelvészeti szempontokból, a nyelvi (lexikális, szemantikai, nyelvtani, fonológiai) interferencia hatását az alapnyelvűsége; b) szociolingvisztikai szempontból: a kódváltásokat, azok sajátosságait és funkcióit; c) a kommunikáció szociológiája felől megközelítve: azt vizsgálva, hogy a milyen a viszonyulás a két nyelv szerepét, illetve a nyelvekhez való viszonyt szabályozó, átfogó társadalmi normákhoz.

Habár a kutatásunk során nem vizsgáltuk nyelvészeti szempontból a kétnyelvűség sajátos kihatásait (vesd össze Lanstyák 2000, Cserniczkó 1998), tettünk fel olyan kérdéseket, amelyek

(legalábbis indirekt módon) valamelyes rálátást engednek a kétnyelvűség, a különböző mintázatú bilingvis kódhasználat nyelvi következményeire. Pontosabban, a nyelvi hiány vagy lexikális rés (Lanstyák 2000:176-177) jelenségére kérdeztünk rá (egy kifejezés a válaszadó számára csak románul ismert, a magyar megfelelőjét nem ismeri – lásd 14. táblázatot). A népesség hozzávetőleg fele számolt be ilyen esetről, de azok közül, akiknek a kódhasználatára egyértelműen a román dominancia a jellemző, tíz személyből nyolc számolt be lexikális rés meglétéről.

	Magyar dominancia	Magyar dominancia, román jelenlét	Magyar-román közeli arány	Román dominancia	Erdélyi magyarok összesen
Az utcán (vagy más nyilvános helyen) rászóltak Önre, mert magyarul beszélt.	18,8	23	25,3	30,2	22,6
Egy kifejezést csak románul ismert, a magyar megfelelőjét nem tudta.	29,4	56,2	59,3	78,6	48,4
Átváltott románra, hogy megmagyarázzon valamit, egy magyar nyelvű társalgópártnerek.	13,9	32,3	39,9	70,7	30,3
Tudta, hogy egy üzletben az elárúsító magyar, mégis románul beszélt vele.	6,7	12,8	25,9	46,3	16,5
Társalgás közben átváltott magyarra, hogy a jelenlevő románok ne értsék amit Önök beszélnek.	12,7	21,7	26,1	38,6	20,7
Átváltott románra, hogy a jelenlevő románok is értsék amit Önök beszélnek	42,5	82,4	88,5	91,6	69
Kellemetlenül érezte magát, mivel úgy érezte nem tud elfogadhatóan beszélni románul.	51,3	45,9	24,5	11,8	39,8

14. táblázat. Az utóbbi fél évben előfordult, hogy...
(azok akik állították, hogy előfordult, százalékban).

A nyelvi heterogén környezetben (magyarul és románul beszélők jelenlétében) előforduló kódváltásról (*Átváltott románra, hogy a jelenlevő románok is értsék amit Önök beszélnek*), az erdélyi magyarok kétharmada számolt be. Gyakorlatilag minden olyan esetben, amelyben az alanyok egyáltalán említést tesznek a román nyelv bármely mértékű nyilvános használatáról, ott nagyon nagy valószínűséggel meg is jelenik ez a kódváltás.

A nyelvi homogén csoportos helyzetben előforduló kódváltás (*Átváltott románra, hogy megmagyarázzon valamit, egy magyar nyelvű társalgópártnerek*) az erdélyi magyar népesség valamivel kevesebb mint egyharmadára jellemző kommunikációs gyakorlat. Viszont azok nagy többsége (több mint 70%-a), akik kódhasználatára a román nyelv dominanciája jellemző, említést tesz ilyen, elvben nyelvi homogénnek számító környezetben előforduló kódváltásról.

Az, ha egy magyar anyanyelvű, egy magyar társalgópartnerrel folytatott kommunikáció során átvált románra, pusztán azért, hogy pontosítsa az üzenetük jelentéstartalmát („elmagyarázzon valamit”) magyarázható sajátos beszédregiszterek esetében megnyilvánuló nyelvi hiányossággal.²³ Ám, az ha egy magyar elsőnyelvű köznapi beszédhelyzetben (bevásárláskor) általa is ismert magyar eladóval románul tárgyal, az már nem egyszerűen nyelvi nehézségekről, hanem olyan helyzet-meghatározásról árulkodik, amely során az egyének valami okból ildomosabbnak tartják a román nyelvet választani. Habár ez a jelenség (*Tudta, hogy egy üzletben az elárúsító magyar, mégis románul beszélt vele*) az erdélyi magyarság 16–17%-a esetében fordult elő, mindenképpen kiemelendő, hogy erős az összefüggés ezen típusú kódválasztás ($p=0.000$) és a román nyelvhasználat gyakorisága között: minél gyakoribb a román nyelv használata, annál valószínűbb, hogy az adott személy az általa érzékelt nyelvi környezeti dominancia logikájának megfelelően fog kódot választani.

A KÉTNyelvűség Normatív Környezete

A fentebbiekből is egyértelműen látható, hogy a kódválasztás nem föltétlenül a beszélőpartnerek nyelvismeretétől, hanem attól is függ, hogy: milyen normák érvényesülnek, milyen normákat fogadnak el érvényesnek a résztvevők az adott kommunikációs helyzetben. Például az a dominánsnak mondható nyelvi ideológia, amely a román publikus nyelvként határozza meg, sajátos kódhasználatra vonatkozó normákban testesül meg. Ilyen norma a ki nem zárás normája, amely szerint a nyilvános beszéd abban különbözik a magánjellegűtől, hogy bárki, aki bele szeretne kapcsolódni a beszélgetésbe, ezt tehesse meg, vagyis eleve a nyilvánosként definiált nyelven, ebben az esetben románul történjen a kommunikáció. Ez a norma nem föltétlenül kényszerként, hanem – amint az fentebb láthattuk – egyfajta, a gyakorlati életben többnyire spontánul megnyilvánuló habitusként (vesd össze Woolard 1985, Bourdieu 1994) érvényesül a román nyelvet használó népesség zöme esetében. Ám ennek a normának sem az elfogadottsága, sem a mindenképp föltételezett érvényesülése nem föltétlenül egyértelmű. Így például az erdélyi magyaroknak pusztán fele ért egyet a román anyanyelvűek jelenlétében történő kódváltási gesztus kötelezettségével (Függetlenül a beszélgetés tárgyától udvariasság, ha két magyar magyarul beszélget akkor, amikor románok is vannak a közelben), igaz a román nyelvet gyakran használó kategóriák esetében ez a norma sokkal átfogóbb támogatásban részesül (lásd 15. táblázatot).

Kiemelendő a nyelvileg heterogén helyzetben történő kódváltás, amely nem mindig és nem kötelezően történik a domináns normákhoz való alkalmazkodás irányába, hisz a román nyelvet dominánsan használó kategóriának valamivel több mint egyharmada számol be olyan jellegű kódváltásról, amikor heterogén nyelvi környezetben, pontosan a kizárást követve románról magyarra váltottak (*Társalgás közben átváltott magyarra, hogy a jelenlevő románok ne értsék amit Önök beszélnek*) (lásd 14. táblázatot). Mindez jelzi, hogy a heterogén nyelvi környezetben megtörténő kódváltásnak – az aszimmetrikus nyelvi státus dominanciájának az elfogadásán túl – lehet egy másik, a csoporton belüli szolidaritást, intimitást, divergens nyelvi akkomodációt megnyilvánító funkciója is (vesd össze Woolard 1985). Vagyis a román nyelv publikussága kap-

23. Például valaki egy jogi- vagy közigazgatási szakszavakkal terhelt ügyviteli folyamatot magyaráz és nyelvi hiányosságainak betudhatóan (nem ismeri a szakszavakat magyarul) a folyamatos kódkeverés helyett inkább teljesen átvált románra.

csán felvetődő normák esetében az elfogadás és érvényesítés mozzanata mellett fellelhető ennek az elvárásnak a visszautasítása – implicite a saját anyanyelvhasználaton alapuló nyilvánosság legitimként való elgondolása és érvényesítése (Eriksen 1992).

	Magyar dominancia	Magyar dominancia, román jelenlét	Magyar-román közeli arány	Román dominancia	Erdélyi magyarok összesen
A románok általában ellenségesek azokkal a magyarokkal szemben, akik nem beszélnek jól románul.	50,9	51,8	64,9	53,1	54,7
Minden román állampolgárnak, beleértve a romániai magyarokat is, kötelessége ismerni a román nyelvet.	68	87,2	90,3	92,2	80,8
Az a romániai magyar, aki nem beszél jól románul, nagyon nehezen talál Romániában munkahelyet.	55,5	66,5	65,2	71,8	62,3
Függetlenül a beszélgetés tárgyától udvariatlanság, ha két magyar magyarul beszélget akkor, amikor románok is vannak a közelben.	43,5	51,3	65	71	53,4
Ha valamivel kisebb fizetésért is, de szívesebben dolgoznék olyan munkahelyen, ahol a munkatársak többsége magyarul beszél.	57,2	42,2	31,6	17	43,3

15. táblázat. Ön milyen mértékben ért egyet a következő kijelentésekkel?
(az egyetértők aránya a kódhasználati klasztereken és az össznépéségen belül).

A másodnyelv ismeretét, használatát illetően változatos jellegű és természetű nyomást érezhetnek az egyének: politikai, gazdasági, általános társadalmi, vallásos, a kulturális presztízshoz kapcsolódó, stb. (Mackey 2000). A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a politikai, gazdasági, illetve társadalmi normatív jellegű elvárásokat milyen mértékben tudatosítják, tartják a maguk esetében érvényesnek az erdélyi magyarok.

A népesség zöme (81%) a másodnyelv ismeretét mint az adott politikai egységhez való tartozás kötelező kulturális kellékét tudatosítja (*Minden román állampolgárnak, beleértve a romániai magyarokat is, kötelessége ismerni a román nyelvet*). Ebben az esetben mindenképpen figyelemreméltó, hogy erős összefüggés van ezen változó és az egyéni kódhasználati jellemzők között, a románt alig vagy alkalmasszerűen használók számára nem föltétlenül jelenik evidenciaként az állampolgári minőséghez csatolt költekező román nyelvismeret.

Ugyanígy, habár a népesség zöme a másodnyelvismeretnek gazdasági vonzatokat is tulajdonít (*Az a romániai magyar, aki nem beszél jól románul, nagyon nehezen talál Romániában munkahelyet*), létezik egy jelentős kisebbség, amely nem érzékeli a román nyelv ismeretének a hiányából fakadó gazdasági vonzatokat. Az is figyelemre méltó, hogy a munkahelyi magyar nyelvi környezet mint érték elsősorban azok számára jelenik meg, akik kis mértékben használják a román nyelvet (*Ha valamivel kisebb fizetésért is, de szívesebben dolgoznék olyan munkahelyen, ahol a munkatársak többsége magyarul beszél*).

A másodnyelv használatát követő normatív megnyilvánulások közül a legnyilvánvalóbb az erre vonatkozó nyilvános felszólítás, vagyis a társadalmi nyomásnak az a formája, amely során idegen személyek nyilvános helyen rászólnak valakikre, hogy használják a román nyelvet. A Kontra Miklós által idézett 1996-os felmérés adatai szerint a lekérdezést megelőző két év során az erdélyi magyarok 38% szembesült ilyen nyilvános felszólítással (1999:84). Más időhorizontban (fél éves múltira visszatekintve) és 2004-ben az erdélyi magyarok 22-23%-a számolt be ilyen jellegű közvetlen normatív nyomásról (lásd 14. táblázatot!). Ami talán kiemelendő, az az a tény, hogy az amúgy a románt domináns nyilvános kommunikációs eszközként használó magyarok azok, akik inkább beszámolnak ilyen helyzetekről. Ami egyrészt a nyelvi környezet jellegzetességeivel magyarázható: egy dominánsan, kizárólag románul működő nyilvánosságon belül inkább disszonánsan hat, illetve nagyobb valószínűséggel akad a magyar nyelv használatára érzékeny és ezen érzékenységének hangot adni merő személy. Másrészt a dominánsan román nyelvi környezetben magyarul kommunikáló egyének nagyobb valószínűséggel tudatosítják vagy érzékenyek a nyilvános magyar nyelvhasználat *kivételes* jellegére, és a környezet értelmezhető gesztusait, kijelentéseit nagyobb valószínűséggel interpretálják valamiféle tiltó, nemtetszést kifejező felszólításként.

Ugyanis a szimbolikus dominancia sajátossága többek között az, hogy a dominált egyének interiorizálják a dominanciának tartalmat adó normákat, például a román nyelv használatában gyakorlattal nem rendelkezők számára, a *megfelelő* román nyelvtudás hiánya akár valamiféle szégyenlendő hiányosságként, fogyatékként tudatosulhat. Vagy ahogyan Bourdieu mondja: a szimbolikus dominancia egyik jellegzetessége, hogy a domináns elvárások vállalása nem tudatosan történik, hanem spontán interiorizációs folyamat eredménye amely következtében az egyén akár fizikailag is megnyilvánuló indiszpozíció formában (szégyenpír) reagálja le a domináns elvárásokhoz való alkalmazkodása képtelenségét vagy annak tökéletlen mivoltát (1994). Például a passzív bilingvis kategóriába soroltak 63%-a állította, hogy (az utóbbi fél év során előfordult, hogy): *kellemtlenül érzete magát, mivel úgy érezte, nem tud elfogadhatóan beszélni románul*. Ám a másodnyelv ismeretére és használatára irányuló nyomást nemcsak interiorizált erkölcsi diszpozíció formájában érzékelik, hanem (a népesség hozzávetőleg fele) külső társadalmi nyomásként is (*A románok általában ellenségesek azokkal a magyarokkal szemben, akik nem beszélnek jól románul*).

KÖVETKEZTETÉS HELYETT

Jelen írás egy nagyobb szöveg és elemzési projekt része, így bármely összegző végző még korai lenne, csak az ún. sajátos nyelvi helyzetben levő személyek és régiók jellemzőit szeretnénk kiemelni. Habár az erdélyi magyarság 3%-a számol be olyan nyelvismereti helyzetről, amely

alapján dominanciváltásra (a román nyelv számít az alapnyelvnek és a magyar nyelv használata problematikus) következtethetnénk, a kódhasználatot figyelembe véve, a népesség legalább 90%-a számolt be olyan kódhasználati szokásokról, amelyekben a román nyelv dominál. Az ebben a helyzetben levők zöme két régióban (A Bánságban és Észak-Erdélyben) él, ahol – és ez mindenekelőtt az előbbire a jellemzőbb – a román és a magyar nyelvnek egyfajta funkcionális megosztása körvonalazódik, a magyar egyre inkább visszavonul a privát szférába (főleg a Bánátban már ebben a kommunikációs helyzetben is jelentős a román nyelvhasználat), minden publikus tevékenység nyelve a román. Mindez visszatükröződik a kódválasztási és kódváltási szokásokban is: azokban az esetekben, amelyekre a román kódhasználati dominancia jellemző, a homogén nyelvi környezetben is gyakori román kódváltásról, kódhasználatról számolnak be.

A másodnyelv használatára irányuló nyomást illetően dominánsan a politikai jellegűek kapcsán létezik egy konszenzus, domináns módon a másodnyelv ismeretét az erdélyi magyarok az állampolgári kötelekből levezethető kötelezettségként tudatosítják. Habár a többség a román nyelvismeretet mint a gazdasági aktivitás vagy siker kötelező kulturális előfeltételként tudatosítja, a román nyelvismeretnek a gazdasági mezőben való hatékony működéssel való összekapcsolása jelentős mértékben függ az egyén nyelvi környezetétől, vagyis léteznek olyan rétegek, kategóriák, amelyek nincsenek föltétlenül meggyőződve a román nyelv gazdasági hasznáról. A társadalmi színteret illetően a népesség hozzávetőleg egyötöde érzékelt a román nyelv használatát kvázi kikényszeríteni kívánó közvetlen és nyilvánvaló kvázi társadalmi nyomást (rászóltak, hogy ne beszéljen magyarul), a népesség mintegy fele érzékel egy elvontabb jellegű többségi nyomást (ellenségeskedés), ám a népesség zömére jellemző, hogy a román nyelv használatára vonatkozó társadalmi normák valamilyen szinten interiorizáltak, a románul nem jól beszélők jelentős része ezt valamiféle kulturális fogyatékossgákként éli meg, a románt társalgási szinten és kvázi mindennaposan használók számára nagyrészt elfogadott a román nyelv publikussága és az ebből fakadó udvariassági kódválasztási illetve kódváltási gesztus.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bloomfield, L.: *Language*. New York, 1933, Holt, Rinehart & Winston.
- Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, 1994, Cambridge Polity Press.
- Breitbrode, L.B.: Levels of analysis in sociolinguistic explanation: bilingual code-switching, social relations, and domain theory. In *International Journal for the Sociology of Language*. 1993, Vol. 39, 5–43, 1983.
- Culic, Irina: Nationhood and Identity: Romanians and Hungarians in Transylvania. In Trencsényi Balázs et al. (eds.) *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. 227–248, Budapest–Iasi, 2001, Régio Boks–Polirom.
- Csata Zsombor–Kiss Tamás: Migrációs potenciál Erdélyben. In *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat*. 2003, 2, 7–39, 2003.
- Csepeli György–Székelyi Mária–Örkény Antal: A nemzeti-etnikai identitás változatlansága és átalakulása. In *Kisebbségkutatás*. 499–514, 8, 4/1999.
- Csepeli György–Székelyi Mária–Örkény Antal: *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest, 2002, Balassi Kiadó.

Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, 1998, Osiris, MTA Kisebbségkutató Műhely.

Diebold, A. Richard: Incipient bilingualism. In Hymes Dell (ed.) *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistic and Anthropology*. 495–506, New York, 1964, Harper and Row.

Edwards, John: *Multilingualism*. London–New York, 1994, Routledge.

Erikson, Thomas Hylland: Linguistic Hegemony and Minority Resistance. In *Journal of Peace Research*. 313–332, 1992, Vol. 29.

Fishman, Joshua A.–Terry, Charles: The Validity of Census Data on Bilingualism in a Puerto Rican Neighborhood. In *American Sociological Review*. 636–650, 1969, Vol. 34, No.5.

Fishman, Joshua A.: Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. In *Linguistic*. 21–49, 1968, Vol. 39.

Gábor Kálmán: MOZAIK 2000 – A perifériáról a centrumba. Tézisek a határon túli magyar fiatalok helyzetének az értelmezéshez. In *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat*. 9–24, 2004, 2.

Gal, Susan: Mi a nyelvcseré és hogyan történik? In *Regio*. 66–76, 1991, 1.

Gallup: *Tânăr în România* [Fiatal Romániában]. The Gallup Organization Romania.

Harwood, Jake–Giles, Howard–Bourhis, Richard Y. 1998: The genesis of vitality theory: historical patterns and discursal dimensions. In *International Journal for the Sociology of Language*. 167–206, 1998, Vol. 108.

Haugen, Einar: *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behaviour*. Philadelphia, 1953, University of Pennsylvania.

Hockett, Charles F.: *A Course in Modern Linguistics*. New York, 1958, Macmillan.

Horváth István: Modelul românesc al relațiilor interetnice reflectat în „Etnobarometru” [A romániai interetnikus viszonyok tükrözése az Etnobarométerben]. In Nastasă, Lucian–Salat Levente (eds.) *Relații interetnice în România postcomunistă* [Interetnikus viszonyok a kommunizmus utáni Romániában]. 253–259, Cluj–Napoca, 2000, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală.

Horváth István: Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége: nyelvmentés és integráció között? In *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat*. 7–24, 2003, 1.

INS: *Recensământul populației și al locuințelor 18-27 martie 2002. Vol. IV. Structura etnică și confesională*. [A 2002 március 18-27-i népszámlálás. IV. köt: Etnikai és felekezeti megoszlás]. București, 2005, Institutul Național de Statistică.

Johnson, Merieta K: Slippery lingualism, Are all bilinguals really bilingual, Some preliminary thoughts. In Gloria E. Kindell (ed.) *Proceedings of the Summer Institute of Linguistics International Language Assessment Conference*. Horsleys Green, 23-31 May 1989, 225–234, Dallas, 1991, Summer Institute of Linguistics.

Kalton, Graham–Anderson, Dallas W.: Sampling Rare Populations. In *Journal of the Royal Statistical Society. Series A Vol. 65*, 65–82, 1986.

Kontra, Miklós: „Don't Speak Hungarian in Public!” – A Documentation and Analysis of Folk Linguistic Rights In Kontra, M., Philipson, R., Skuntab-Kangas, T. and Várady, T. (szerk.) *In Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. 81 – 97, 1999, CEU Press.

Kontra Miklós–Szilágyi. N. Sándor: A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs. In Kontra Miklós–Hattyár Helga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. 3–10, Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány.

Lambert, Wallace E.: Culture and language as factors in learning and education. In Wolfgang, Aaron (ed.) *Education of immigrant students*. 55–83, Toronto, 1975, Ontario Institute for Studies in Education.

Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, 2000, Osiris–Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbsé kutató Műhely.

Li, Wei: Dimensions of bilingualism. In Li, Wei (ed.) *The bilingualism reader*. 3–25, London, 2000, Routledge.

Mackey, William F.: The description of bilingualism. In Li, Wei (ed.) *The bilingualism reader*. 27–54, London, 2000, Routledge.

Navracsis Judit: *A két nyelvű gyermek*. Budapest, 2000, Corvina.

Péntek János: *A nyelv ritkuló léggömbje*. Kolozsvár, 2001, Komp-Press–Korunk Baráti Társaság.

Rahman, Tariq: Language-learning and power: a theoretical approach. In *International Journal for the Sociology of Language*. Vol. 152, 53–74, 2001.

Salamini, Leonardo: Gramscian Marxist Sociology of Language. In *International Journal for the Sociology of Language*. 27–44, 1918, Vol. 32, 1918.

Skutnabb-Kangas, Tove: *Bilingualism or not: The education of minorities*. Clevedon, 1984, Multilingual Matters.

Skutnabb-Kangas, Tove: Nyelv, oktatás, kisebbségek. In Csernusné Otutay Katalin–Forintos Éva (szerk.) *Nyelvi jogok*. Veszprém, 2000, Veszprémi Egyetemi Kiadó.

Sorbán Angella–Dobos Ferenc: Szociológiai felmérés a határon túl élő magyar közösségek körében az asszimiláció folyamatairól. In *Magyar Kisebbség*. 3–4, 293–323, 1997.

Sorbán Angéla: „Tanuljon románul a gyermek, hogy jobban érvényesülhessen” Az asszimiláció természetrajzához. In *Magyar Kisebbség* 2000, 3.

Veres Valér: Az erdélyi magyarok és a románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. In *Szociológiai Szemle*, 2000, 4, 57–86.

Wald, Benji: Bilingualism. In *Annual Review of Anthropology*. Vol. 3, 301–321, 1974.

Weinreich, Uriel: *Languages in Contact*. The Hague, 1966, Mouton.

Woolard, Kathryn: Language Variation and Cultural Hegemony: Toward an Integration of Sociolinguistic and Social Theory. In *American Ethnologist*. 12, 738–784, 1985.